



קימי קפלן

בסוד השיח החרדי

קימי קפלן

בסוד השיח החרדי

קימי קפלן

בסוד השיח החרדי



מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' ירחמיאל כהן (יו"ר), פרופ' דוד אסף, מר צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן,
פרופ' גדעון פוקס, פרופ' שמואל פיינר, ד"ר אמנון רוזנקרופצקין
מרכות המערכת: מעין אבינרי-רבהון

עריכה לשונית: יצחק כהן
הבאה לבית הדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
הקרן על שם יצחק לייב ורחל גולדברג באמצעות קרן קימת לישראל
הקתדרא לתולדות הרבנות באירופה בדורות האחרונים ע"ש יקותיאל ותנה קליין,
אוניברסיטת בריאלין
קרן סגן הנשיא למחקר, אוניברסיטת בריאלין
קרן עמו"ס, לשכת נשיא המדינה, ירושלים

על העטיפה: פשקווילים, מאה שערים, ירושלים.
צילום העטיפה: אורלי יהלום.

מסת"ב 4-226-227-965

מספר קטלוגי 549-185

© כל הזכויות שמורות למרכז ולמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ז
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז ולמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ

כולם בירושלים

תוכן עניינים

9	פתח דבר
15	מבוא: שיח חרדי פנימי ודת חרדית עממית: הקשרים מתודולוגיים ומחקריים
	דת עממית: הגדרות, מינחים, השראה מחקרית ושימושים מחקריים 18
	הקשרים השוואתיים: פונדמנטליזם והחברה החרדית האשכנזית 23
	דת עממית ודת חרדית עממית בחברה היהודית בישראל: הידוע והנעלם 28
	מסגרת המחקר, גבולות ומגבלות 36
	שיח חרדי פנימי: ארבע זירות 43
49	פרק ראשון: קולות מן השמים: דרשות חיות ומוקלטות
	השימוש בקלטת והיחס לתקשורת 52
	המילה המדוברת ומחזוריה 58
	דרוש, דרשה, חברה ועדה 71
	היחס לחילונים 78
	הקשר עם עולמות אחרים 83
	סיכום 91
94	פרק שני: אליה וקוץ בה: תופעת החזרה בתשובה והיחס לחוזרים בתשובה
	החברה החרדית בישראל ו"תנועת התשובה" 95
	אתגרי תהליך החזרה בתשובה של הפרט 110
	מערכת היחסים בין חוזרים בתשובה לבין החברה החרדית 129
	סיכום 136
138	פרק שלישי: ריבוי קולות ופריצת גבולות: תמורות בהתמודדות עם השואה
	היסטוריוגרפיה חרדית על השואה 140
	היסטוריה שכנגד 148
	האומנם האשמה עצמית חרדית? 166
	הוראת השואה: נשים, טקסטים מסורתיים והמילה הכתובה 169
	בין פסיקה הלכתית לבין אינטואיציות הלכתיות 183
	גבורה או ייאוש? אנדרלמוסיה או סדר? 189
	סיכום 191

197	פרק רביעי: אשת חיל: יציאת נשים לעבודה ואתגריה
	הערה על הקשרים השוואתיים 199
	יציאת נשים חרדיות לעבודה 203
	כינוסי נשים – מסגרת לשיח הפנימי של נשים חרדיות 208
	הרגישות להבנת המין השני – מגמות חדשות? 210
	עבודת נשים מחוץ לבית – גישות חדשות? 217
	תכנון חיי משפחה – פתרונות חדשים? 231
	דיני טהרת המשפחה – הצדקות חדשות? 234
	סיכום 241
	פרק חמישי: תהליכים ותמורות: רבדים של ישראליוציה בחברה החרדית
245	האשכנזית
	"ישראליוציה" – הבהרה מושגית 246
	"ישראליוציה" – ביטויים ומסגרות השוואתיות 248
	"ישראליוציה" בראי השיח העממי הפנימי 254
	סיכום 261
262	סיכום
269	נספח ביבליוגרפי: חקר החברה החרדית בישראל בדור האחרון
	מדור ראשון: מחקרים כלליים, היסטוריה והיסטוריוגרפיה 271
	מדור שני: אישים 280
	מדור שלישי: פוליטיקה 283
	מדור רביעי: מדינת ישראל 289
	מדור חמישי: אורח חיים דתי, אידיאולוגיה, תיאולוגיה ותפיסות עולם 294
	מדור שישי: גיאוגרפיה, כלכלה, עבודה ואיכות הסביבה 298
	מדור שביעי: חברה, קבוצות בחברה, חינוך, תרבות, ספרות ותרבות פנאי 303
	מדור שמיני: גברים, נשים, ילדים ומשפחה 317
327	רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים
339	מפתח

"והנה תאומים בבטנה"

לשני בנינו
אליעזר ויצחק

פתח דבר

"חברת הלומדים" החרדית-אשכנזית, תופעה שאותה הגדיר, אפיין ותיעד מנחם פרידמן, מתרכות סביב לימוד אינטנסיבי, מעמיק ובעל אופי אינטלקטואלי-מופשט של טקסטים יהודיים מסורתיים שרובם בעלי אופי משפטי. אף שבישיבת וולוז'ין, "אם הישיבות" בתודעה החרדית, למדו באופן רשמי את כל מסכתות התלמוד הבבלי על הסדר, ברובן הגדול של הישיבות והכוללים של "חברת הלומדים" החרדית בארץ ישראל במחצית השנייה של המאה העשרים אימצו את הגישה של לימוד מחזורי של מסכתות מסוימות מסדרי גשים וגזיקין שבמשנה (בהן: קידושין, גיטין, בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, שבועות ומכות).

לימוד זה הוא ללא ספק האתוס שעליו מושתתת "חברת הלומדים", אולם לצדו התפתחה באותה "חברת לומדים" יצירה עממית ענפה. יצירה זו מבטאת חלק מרכזי וחשוב בשיח החרדי האשכנזי העממי בנושאים שונים, שיח המונע על-ידי דוברות ודוברים הנמנים על דרגי המשנה של ההנהגה של החברה החרדית האשכנזית. קהל יעדו של שיח זה הוא פנים-חרדי והוא אינו מיועד לאלה הנמנים על קבוצות אחרות שהן חלק מהחברה בישראל. מחקר זה מתמקד במרכיב אחד של שיח עממי פנימי זה שמקורו בכמה התפתחויות דמוגרפיות, חברתיות וכלכליות-עסקיות שחלו בחברה החרדית בישראל החל באמצע שנות השבעים של המאה העשרים, והן: התפתחותה של תרבות של שמיעת דרשות והרצאות מוקלטות; מידעות לעלייה משמעותית במספר החוזרים בתשובה המצטרפים לחברה החרדית; יציאתן של גשים חרדיות רבות לעבודה אל מחוץ לגבולותיה של החברה החרדית; וצמיחתם של שני דורות שלא חוו על בשרם את מאורעות שואת יהודי אירופה. התפתחויות אלה הביאו לשיח עממי פנימי ער סביב כמה נושאים מרכזיים הנובעים מאותן התפתחויות והקשורים בהן. שיח זה התרחב בהדרגה החל באמצע שנות השבעים של המאה העשרים ותפס מקום מרכזי בחברה החרדית האשכנזית מאז ועד עתה.

העיסוק המחקרי בנושאים אלה יחד עם ההכרה לפיה ההתפתחויות הנזכרות אינן ייחודיות לחברה החרדית והן מתרחשות בקבוצות נוספות בחברה בישראל, הביא בהדרגה להתגבשותה של הטענה שחלק מהמחנה המתון בחברה החרדית האשכנזית בישראל, להבדיל מהאנטי-ציונים הקנאים, עובר תהליך הדרגתי וסלקטיבי של "ישראלזציה". תהליך זה מתבטא בשיח ובהפנמה של ערכים ודפוסי התנהגות שמקורם בחברה הישראלית הסובבת, והוא מתקיים למרות שחלק לא מבוטל מהמנהיגים של

הקבוצות השונות במחנה זה מסתייג ממנו או מחלק מתכניו ואיננו תומך בו. יתר על כן, תהליך זה מנוגד למגמות ההיבדלות וההסתגרות שממשיכות לאפיין את הרטוריקה החרדית הרשמית.

המחקר, שספר זה מביא את ממצאיו, התנהל במשך יותר מעשר שנים. הוא החל כאשר גרתי כסטודנט בשכונת "מקור ברוך" בירושלים בין השנים 1991–1995. התמורות ההיסטוריות-דמוגרפיות שעברו על שכונה זו וקרבתה לשכונות החרדיות הוותיקות של מרכז העיר ירושלים הביאו אותי לפקוד מאות דרשות והרצאות שהתקיימו במהלך ימות השבוע ובשבתות. לאחר מכן נחשפתי לתעשייה הענפה של שחזור ומחזור המעמדים שבהם נישאו הדברים בעזרת קלטות השמע. מתוך תעשיית הקלטות הגעתי בהדרגה לשאר הנושאים הכלולים בספר זה, ובד בבד התרחבה היריעה למיגוון רחב של מקורות כתובים שהמכנה המשותף לכולם הוא אופי העממי. אף שהתופעות והנושאים הנבחרים להלן אינם אלה היחידים הנידונים במקורות החרדיים העממיים, התברר לי שהם בוודאי מהמרכזיים שבהם. עם הזמן התחדדו הגבולות החברתיים-חרדיים, והתברר שרוב המקורות מוצאם בחברה החרדית האשכנזית הליטאית-מתנגדית ושקהל היעד שלהם הוא הזרם המרכזי של החברה החרדית, אשכנזים כמזרחים. כמו כן, התברר שברמת הצריכה העממית הגבולות בין הקבוצות החרדיות השונות אינם כה ברורים. לדוגמה, יש דרשנים ודרשניות, מרצים ומרצות, הנמנים על הזרם החרדי-מזרחי, אך הם פופולריים גם בחברה החרדית האשכנזית.

מחקר זה מבוסס על גישה היסטורית ועל ניתוח של טקסטים אך יחד עם זאת נעשה בו שימוש בכלי מחקר ממדעי החברה. לשם כך נעזרתי בין השאר במחקרים היסטוריים וחברתיים העוסקים בגילויים שונים של הדת העממית ובמחקרים המתמקדים בקבוצות פונדמנטליסטיות שונות. המקורות שעמדו לרשותי היו מגוונים: פרסומים חרדיים כתובים מסוגים שונים, ובהם ספרים, חוברות וקונטרסים למיניהם, עיתונות חרדית ועלוני פרשת השבוע, וקלטות אודיו ווידאו. בנוסף לכך, נערכו תצפיות ותצפיות-משתתפות רבות, שיחות בלתי רשמיות ומזדמנות עם חרדים וכמה ראיונות. במקרים מסוימים העלטה הצלבת המקורות תמונה בעלת קווי מתאר דומים, אולם באחרים נדרשתי להכריע בין מקורות שונים ואף סותרים. השימוש במתודות שמקורן במדעי החברה, כגון תצפיות-משתתפות, נעשה כרקע וכהשלמה לניתוח ההתפתחויות שהביאו להיווצרותו של השיח, לגילוייו ולתכנים הנידונים בו. בעידן שמתאפיין בשימוש חובבני, וכתוצאה מכך פשטני, שעושים חוקרים מדיסציפלינות שונות בשיטות מחקר סוציולוגיות ואנתרופולוגיות, עלי להדגיש שאין לי את ההכשרה הדרושה לביצוע מחקר על סמך שיטות אלה אלא לכל היותר את הידע הנדרש בכדי להיעזר בחלקן באופנים שונים. הערך המוסף של הסתייעות זו בא, כך אני מקווה, על ביטוי לאורך הספר.

בהיותה חברה דתית שמרנית, עמדתה הקיבוצית של החברה החרדית כלפי חוקרים ומחקר אקדמי היא מהוססת, חשדנית ולעתים מזומנות אף שוללת באופן קטגורי. זאת ועוד: חוקרים נתפסים על-ידי חרדים רבים כבעלי דעות קדומות והטיות ערכיות, שכל עניינם הוא למצוא את המבוקש, שעל פי רוב איננו מחמיא לחברה החרדית אלא להפך. אין זה מפתיע אפוא שחוקרים רבים, במיוחד ממדעי החברה, מעידים על קשייהם הרבים "להיכנס" לשדה המחקר החרדי ולאחר מכן לדכוש את אמונם של החרדים באשר לכנות כוונותיהם ומטרותיהם המחקריות.¹ יש מקרים שבהם קשיים אלה נותרים בעינם, וחוקרים מוצאים את עצמם חסומים בפני מקורות שונים לאורך כל תקופת מחקרם.

במחקר זה כמעט שלא חוויתי חוויות מעין אלה, למעט במקרים ובמצבים ספורים וביחס לאנשים מעטים ביותר. ברובן המכריע של השיחות שאותן קיימתי עם חרדים וחרדים ושל המצבים שאליהם נקלעתי, נענו שאלותי, נוקבות ככל שהיו, בצורה עניינית ועל פי רוב ברצון. כמו כן לא נחסמה בפני הגישה למקורות, לאירועים או לאנשים על אף שזהותי כחוקר היתה ידועה. הקפדתי להצהיר על זהותי כחוקר בפני אלה שאתם באתי במגע, ואת רובם המכריע הדבר לא הרתיע, למרות שהם הבינו שניתוח המקורות והמסקנות העולות מהם עלול שלא להיות לרוחם או להתאים לתפיסתם את עצמם. אף שחרדיות וחרדים רבים עמדו על כך ששם לא יוזכר במחקר אקדמי, עדיין אני חב לכל אחת ואחד מהם את תודתי על עזרתם.

חלקים של ספר זה התגבשו בהדרגה בעקבות הרצאות שונות שנשאתי במהלך השנים, הן בבמות אקדמיות והן בבמות ציבוריות. לחלק מהשאלות ומההערות שקיבלתי משומעי הרצאות אלה היתה תרומה חשובה ביותר במהלך הכתיבה. היבטים שונים נתלבנו ונתחדדו בעזרת תלמידים מהמכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים ומהמחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר-אילן, אשר נטלו חלק בשיעורים ובסמינרים שעסקו בהיבטים שונים של החברה החרדית בישראל. לכל אלה שתרמו לי בהקשר זה אני מודה מקרב לב, ואיני יכול למנותם כי רבים הם.

חלקים אחרים מספר זה נתפרסמו בשנים האחרונות כמאמרים בכתבי עת שונים, וזכיתי להערות, להצעות ולדברי ביקורת מעמיתים, ממורים, מתלמידים, מחברים ומקוראים רבים בשלבים שונים של הכנתם לפרסום ולאחר הבאתם לדפוס. לאלה נוספו שיחות עם רבים וטובים, שמהם זכיתי לעצות, להצעות שונות ולמידע. אחרים הואילו לקרוא טיוטות של פרקים מתוך ספר זה בשלבים שונים של עיבודם, והערותיהם

1 ראו, לדוגמה: L.R. Kaul-Seidman, "Fieldwork Among the 'Ultra-Orthodox': The 'Insider-Outsider' Paradigm Revisited", *Jewish Journal of Sociology*, 44, 1–2 (2002), pp. 30–56

הצילוני משגיאות, חייבו אותי לדייק בדברי ולחדדם ולימדוני רבות. לכל אלה אני אסיר תודה, והם: תמר אלאור, יעקב אלכוביץ, גדעון ארן, יהודה באואר, אלישבע באומגרסון, יהודית באומל-שוורץ, יורם בילו, מנחם בלונדהיים, גרשון בקון, שרית ברזילאי, ישראל ברטל, עמוס גולדברג, יעקב דויטש, יוסף דן, חיים א' וקסמן, דוד זילברקלנג, מרדכי זלקין, שלמה טיקוצ'נסקי, נסים ליאון, מאיר ליטבק, דן מכמן, חיים סולוביצ'יק, מיכאל פייגה, שמואל פיינר, יואל פינקלמן, אביעזר רביצקי, נורית שטדלר, מרגלית שילה ויוסף שלהב. כמו כן, אני חב רבות לאחד מקוראי כתב היד מטעם מערכת הפרסומים של מרכז זלמן שזר, אשר עשה עמי חסד בהתייחסו במסירות למלאכה הרבה הכרוכה בקריאת כתב יד של ספר, ומהערותיו, הצעותיו וביקורתו יצאתי נשכר במובנים רבים. לאחר ההתמודדות עם הערות וביקורות אלה התפנית להתמודד עם ביקורתה של אשתי, רחל, שבמקרים רבים היתה הנוקבת וחסרת הרחמים מכולם.

כאשר בחרתי להוסיף לספר נספח ביבליוגרפי על חקר החברה החרדית בדור האחרון, לא הייתי מודע למגוון השיקולים הקשורים בעיצובו, בקביעת גבולותיו, ובדרכים להופכו לכלי עזר יעיל לאלה המתעניינים בחברה החרדית ובחקרה. מי שהעמידני על עניינים אלה וסייע לי בסבלנות רבה הוא דוד אסף, אשר טרח וקרא כמה גירסאות של הנספח הביבליוגרפי. הערותיו הפרטניות פתחו בפני שער לתחום דעת רב-חשיבות וסייעו בידי רבות לבנות נספח זה ולשפרו. לבסוף, על היתרונות הטמונים בהתבוננות בחברה החרדית בהשוואה לקבוצות פונדמנטליסטיות נוצריות ואסלאמיות העמידני עמנואל סיון. לשני אלה אני חב תודה מיוחדת.

אף שבכל פרק יש חלקים המבוססים, כאמור, על דברים שנישאו בהרצאות או פורסמו בבמות שונות, הרי שבכולם נוספו מקורות חדשים שנתגלו לי לאחר מכן, הורחבו היבטים, התחדשו והתבררו אחרים, התחדדו גבולות קבוצתיים פנים-חרדיים בכל הקשור למקורותיו של חלק מהשיח העממי הפנים-חרדי, והתלבנו נושאים שמלכתחילה הוצגו בצורה חלקית ולעתים אף מעורפלת.

לעתים מתמזל מזלו של חוקר והוא מגלה שקיימים אוספים של המקורות שעליהם מבוסס מחקרו והם אף מרוכזים תחת קורת-גג אחת. המחלקה היהודית של ספריית הארוורד קולג' שבקיימברידג', מסצ'וסטס (Harvard College Library), בראשות צ'רלס ברלין, שמה לה למטרה לתעד את מדינת ישראל ואת החברה הישראלית ותרבותה. לשם השגת מטרה זו קיבל ברלין החלטה אסטרטגית ולפיה יש להקצות את כל המשאבים הדרושים על מנת לאסוף חומרים רבים ככל הניתן, מסוגים שונים, הנוגעים לתולדותיהן של המדינה והחברה בישראל. כתוצאה מכך, תחומים שלמים הנוגעים לתולדות מדינת ישראל, לחברה הישראלית ולתרבותה מתועדים בארכיון הנזכר בצורה שיטתית ביותר. ממילא, כל המבקש להתחקות אחריהם חייב לעשות את

דרכו לאוניברסיטת הארוורד. כך, בין השאר, ללא אוסף המכיל אלפי קלטות של דוברות ודוברים חרדים וללא האוסף של עלוני פרשת השבוע ספק אם חלקים מסוימים של מחקר זה היו ניתנים לביצוע. אני מוקיר ומעריך את העזרה האדיבה והיעילה שהוגשה לי על-ידי עובדיה של מחלקה זו, ובמיוחד על-ידי לאה אורנט ורויולט גלבוע, ולא פחות מכך את הצעותיהן ועצותיהן המלומדות.

מחקר רב שנים זה, או פרקים ספציפיים מתוכו, נתמכו על ידי כמה מלגות, מענקי מחקר וקרנות: מלגת הארי סטאר, המרכז למדעי היהדות, אוניברסיטת הרווארד (1996–1997); קרן עמיתי קרייטמן, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב (1997–1999); מרכז הדסה לחקר האשה ביהדות, אוניברסיטת ברנדייס (1999); מרכז יצחק רבין לחקר ישראל (1999–2000); המכון הבינ-לאומי לחקר השואה, יד ושם (2000); המרכז לחקר האשה ביהדות ע"ש פניה גוטספלד הלר, אוניברסיטת בראילן (2001); מכון ון ליר בירושלים (2001–2006). תודתי נתונה לכל העומדים בראש קרנות, מרכזים ומכונים אלה, על שמצאו מחקר זה ראוי לתמיכתם.

ההוצאות הכספיות הרבות הכרוכות בהבאתו של ספר לדפוס הן רבות, ואני אסיר תודה לקרנות הבאות שסייעו בכך: הקרן על שם יצחק לייב ורחל גולדברג באמצעות קרן קיימת לישראל; הקתדרה לתולדות הרבנות באירופה בדורות האחרונים ע"ש יקותיאל וחנה קליין, אוניברסיטת בראילן; קרן סגן הנשיא למחקר, אוניברסיטת בראילן; קרן עמ"ס (הקרן לעידוד מלומדים וסופרים), לשכת נשיא המדינה, ירושלים. המחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בראילן, על סגלה ועובדיה, מהווה עבורי סביבה מפרה מבחינה אקדמית מזה כמה שנים. אני מוקיר את תרומתן של שיחות מסדרון אקראיות שהיו לי עם עמיתי, את חשיבותו של המידע שכמה מהם הואילו בטובם לחלוק עמי אגב אורחא, ובעיקר את האזון הקשבת והנכונות להקשיב ולסייע בעצה. שיח זה, ששותפים לו גם עמיתות ועמיתים ממחלקות ומאוניברסיטאות אחרות, הוא מטבעו מתמשך, לעולם מפרה ולעיתים מפתיע בהשלכותיו על התקדמות המחקר והכתיבה, ואין לו תחליף בייחודו. מכון ון ליר בירושלים, שהעניק לי מלגת מחקר, היה ונותר עבורי מרחב אינטלקטואלי מפרה ומאתגר במובנים רבים בזכות המגוון הרחב של אלה המסתופפים בצילו והעובדים בו, ועל כך אני מברך ומודה.

תהליך הפיכתו של כתב יד לספר הוא מורכב ודורש ריכוז, התמדה ותשומת לב רבים, ולכל אלה זכיתי מעובדי מרכז זלמן שזר ביד רחבה ומקצועית, בסבלנות וללא פשרות. אני חב רבות ליצחק כהן על עריכתו הלשונית, לאריאלה שקדי על עזרתה וסבלנותה בהתקנת כתב היד לדפוס, ליחזקאל חובב על ליווי התהליך כולו, לאלי שקדי שקרא את עלי ההגהה ולמעין אבינרי-רבנון על סיועה העקבי. מנהל המרכז, צבי יקותיאל, ועובדיו שבו ולימדוני באורך רוח דברים רבים ותרמו כהרגלם תרומה רבה לאיכותו הכוללת של הספר.

מה יחסם של דרשנים חרדים לחברה החילונית? כיצד משתמשת החברה החרדית באמצעי תקשורת מודרניים להפצת רעיונותיה? האם חוזרים בתשובה מתקבלים כשווים בחברה החרדית? מה היחס לשואה בחברה זו? מה מעמדן של נשים המפרנסות את המשפחה? מהי השפעת מפגשן בעבודה עם גברים ונשים הבאים מקבוצות שונות בחברה בישראל? האם מתרחש תהליך של "ישראליות" בחברה החרדית?

בסוד השיח החרדי מתמודד עם שאלות אלה ואחרות. הוא בוחן ארבע זירות של השיח הפנימי העממי בחברה החרדית: תרבות שמיעת דרשות והרצאות מוקלטות; עלייה ניכרת במספר החוזרים בתשובה; יציאתן של נשים חרדיות רבות לעבודה מחוץ לחברה החרדית; וצמיחתם של דורות שלא חוו על בשרם את מאורעות השואה. הספר מוען שחלקים מן המחנה המתון בחברה החרדית האשכנזית, להבדיל מהאנטי-ציונים הקיצונים, עוברים תהליך סלקטיבי של "ישראליות", כלומר הפנמה של ערכים תרבותיים ודפוסי התנהגות שמקורם בחברה הסובבת. תהליך זה מנוגד למגמות ההיבדלות וההסתגרות שממשיכות לאפיין את הרטרוריקה החרדית הרשמית.

בסוד השיח החרדי מבוסס על מקורות מגוונים: פרסומים חרדיים עממיים מסוגים שונים, ובהם ספרים, חוברות וקונטרסים, עיתונות חרדית, עלוני פרשת שבוע וקלטות אודיו, ואליהם נלוו תצפיות והשתתפות בכינוסים חרדיים.

קימי קפלן מלמד היסטוריה יהודית של העת החדשה והדורות האחרונים במחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בראילן, ועמית מחקר במכון ון ליר בירושלים. בין מחקריו: אורתודוקסיה בעולם החדש, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ב.



0 01850000549 4
דאנאקוד 185-549
מחיר מומלץ 104 ש"ח

עיצוב העטיפה: תחיה רוזנטל, ירושלים

